

ԳՐԱԿԱՆ

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

ՍՈՈՑՈՒԱԾ՝ ՀԱՅ ԳՐՈՂ ՄԸ

Արեւմտահայ արդի գրականութիւնը իր մէջ կը հաշուէ մօտ երկու տասնեակ գրողներ, որոնք, ժամանակի բերումով կամ տարբեր պատճառներով, մոռցուած են եւ որոնց գործը, հետեւաբար, անժամօք կը մնայ, յաճախ մոռուած հին թերթերու հաւաքածոներու էջերում, կամ իբրեւ անտիպ կալուստի վտանգին ենթակայ: Նման գրողներ են, օրինակ, Տիգրան Արփիարեանը (եղբայրը Արփիարին), Կարապետ Ոսկեանը, Սեպուհ Մինասեանը եւ Բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք այսպէս կամ այնպէս գրական ժառանգութիւն մը ձգած են, առանց որոնց ուսումնասիրութեան՝ Արեւմտահայ արդի գրականութեան պատմութիւնը եւ անոր հետգիտէ գարգացումին պատկերը ամբողջական պիտի չլլային:

Այդ գրականութիւնը, կեանքի կոչուած եւ հասակ առած առաւելաբար Պոլսոյ մէջ 1850ական թուականներէն ապին, ճշգրիտ և գրեթէ ամբողջական հայելին է հայ կեանքին՝ իր բոլոր երեսներով. եւ հետեւաբար, համայնօրէն յին այդ կենցաղի շատ արագ զարգացումին եւ մտայնութիւններու եւ աշխարհայեացքներու փոփոխումին պատճառաւ, մեր գրականութիւնը անմանաչելի ըլլալու աստիճան ինքզինք կերպարանափոխեց, յիսուն տարիներու շատ կարճ միջոցի մը մէջ անցնելով գրական դպրոցներու եւ ժողովրդիւններու գրեթէ բոլոր ձևերէն, հասնելու համար քսաներորդ դարու առաջին երկու տասնամեակներու այն սերունդին՝ զոր սովորաբար «Արուեստագէտ» կը կոչենք, եւ որ իրականութեամբ մէջ արուեստակեայ համախորում մըն է մէկ անուան տակ՝ նկարագրով եւ արուեստով իրարու հակընդդէմ գրողներու: Ու այս հապնեպով կատարուած փոփոխութիւններուն ընթացքին, գրական մօր դպրոցներու նա՛ր մերկայացուցչներուն խօսքն ի վեր՝ շարունակեցին ստեղծագործել ինքներէն ժամանակ ալ, հպատակելով պատշաճումի օրէնքին: Թովմաս Թերգեան մը, հպատակ՝ իր օրերու մօրայքին, 1862ին մեծ շաշտաբեանք Պոլսոյ Արեւիկեան Թատրոնին մէջ բեմադրել կու տար իր «Ռամադի» քատրերգութիւնը՝ «Սանդախտ», բայց կը շարունակէր ստեղծագործել մինչեւ խոր ծերութիւն (1909), միամիտ լուսանկարչեանք մը պատրաստելով նաեւ իր երկերու ամբողջական ժողովածուն՝ երատարակութեան համար... Այսպէս է որ, իր մահէն ետք, Զօպանեանի իսկ խմբագրութեամբ այդ ժողովածուն լոյս կը տեսնէր Վենետիկէն 1929ին, երկու սուտար հատորներով, ու տակաւին՝ այդպէս է որ Հայր Մ. Ճամաշեան 1953ին հրատարակած իր «Պատմութիւն Արդի Հայ Գրականութեան» գործին մէջ Թերգեանին կը յատկացնէ Պետրոս Դուրեանէն մախապատիւ տեղ մը, մօտ 14 լման էջերով...:

Միւս կողմէ, եղան գրողներ ալ, որոնք Զարթօնքի սերունդին հետ մասնաւորաբար, շարունակեցին ստեղծագործել մինչեւ 1890ական թուականներ՝

առանց փոխելու իրենց գրականութեան նկարագիրը կամ առանց ճիգ մը ընելու լեզուի եւ ռճի բարեփոխման: Առնցմէ է իմամանուէլ Նալայեան, ինչպէս լորտլին մտնողւած մը ճոյնիսկ իր կեանքի վերջին տարիներուն, որ սակայն մեծ հռչակ վայելեր էր ասոն մը իբր բանաստեղծ, բայց մանաւանդ՝ իբր բարեփոխիչ:

Շատ քիչ բան գիտեմք իր կեանքէն: Մնած է Պոլիս 1839ին, եւ ուսումը ստացած Մարտտ-Ռափայէլեանի մէջ, 1850-1857 շրջանին: Պոլիս վերադարձին գրած է քանի մը բարեփոխութիւններ, որոնցմէ հրատարակուած են

1. *Արշակ Բ* — Ողբերգութիւն մը հինգ արար, որուն վերջաւորութեան կը գտնուի իր վերջապահը՝ «Գիտելիք» վերնագրով, եւ ուր կը փորձէ ծանօթութիւններ տալ իր երկի նիւթին, ռճին եւ լեզուին շուրջ: Տպուած է 1870ին, Պոլիս, Արամեան տպարան, 95 էջ:

2. *Հոփստեմէ* — Ողբերգութիւն մը հինգ արար, ձեռնով մը եւ վերջաւորութեան գտնուող «Առ ընթերցողս»ով: Տպուած է 1872ին*, Պոլիս, Արամեան տպարան, 72+Գ=76 էջ:

Գրած է նաեւ, 1891-1893 շրջանին, բազմաթիւ քերթուածներ՝ որոնք երեւցած են «Արեւելիք» եւ Երբեմն «Մասիս»ի մէջ, եւ որոնք 1893ին հաւաքած է հատորի մը մէջ՝ «Մեծածորի Ներշնչումով», Օրագրութիւնք իմանա» վերնագրով, տպուած Գ. Պաղտատլեանի կողմէ, 2+120=126 էջ: Շատ պարագայական եւ միջակէն վար արուեստով գրուած քերթուածներ են ընդհանրապէս հատորը բաղկացնող մօտ քառասուն կտորները, որոնց մէջ կարելի է գտնել, օրինակ, չորս տողեց քերթուած մը՝ «Նուէր հարսանեաց շաքարի Օր. Գ. ձէլալի» — կամ «Ի վերայ լուսանկար պատկերիս առ եղբայրն իմ Թովմաս...»: Յառաջաբանին մէջ կը խոստովանի թէ «1870 եւ 1872 թուականներէն ի վեր, բացի օրագրաց մէջ հրատարակելով մի քանի յօդուածներէ եւ շտամաւոր գրութիւններէ, գրեթէ մատենագրական անգործութեան կամ դադարման դատապարտեալ 21 տարուան երկար լռութենէ մը ետքը, պարագայից բերմամբ, գուցէ եւ փոքրիկ յիշատակ մը բողբոլ բնածին փափաքով, քանի որ ժամանակը կ'անցնէ եւ մեք ի միասին, կը համարակիւմ ուր շարունակ յետադիմ յասպարէզ իջնել»:

Իմամանուէլ Նալայեան երկար տարիներ կ'ըլլայ պաշտօնեայ Շիրքէթի կայրիէի, եւ կ'անցընէ անվիշադէպ եւ խաղաղ կեանք մը: Նրիտաւարդութեանը կը սիրաւարի հռչակաւոր Անտիս Պէրպլեանի աղջկան ու կ'ամուսնանայ անոր անոր հետ: Ան կը պատկանէր Պոլսոյ Հայ-Կաթողիկէ համայնքին: Կը մեռնի 1907 Օգոստոս 25ին եւ կը թաղուի Շիրիի գերեզմանատունը, Սրապիւն ձէֆիմեանի եւ Աղամեանի շիրիմներուն մօտ: Գրեթէ մոռցուած մը իբրեւ գրագէտ, միայն *Արեւելիք* է որ կ'անդրադառնայ անոր մահուան՝ կարճ յօդուածով մը, ստորագրուած Գամէրի կողմէ (*Արեւելիք*, 28 Օգոստ. 1907, Բ 6579):

* Թէ՛ Լ. Մ. Համաշեան («Պատմութիւն Արդի Հայ Գրականութեան», Կ. Հատոր. 1. Կ. 1953, էջ 316) եւ Բ. Լ. Ասմաթեան («Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն», Գ. Հատոր, Նքեան, 1964, էջ 658) «Հոփստեմէ» հրատարակութեան թուականը կը նշանակեն 1870, մինչ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանի մեր մշակ օրինակին տարեթիւն է 1872:

* * *

Ինչպէս գրականագէտները կը վկայեն, Եսայեան գրած է Արշակ Բ - Գնէլ
« Ոլիմպիա եռաբանութիւնը (trilogy), որմէ տպուած է միայն Արշակ Բը ։

Եռաբանութեան վերջինը՝ «Ոլիմպիա», հեղինակը 1887ին ներկայացուցած է Իզմիրեանց Գրական Մրցամակին։ Յանձնախումբը, մրցանակաբաշխութեան առաջին իր հանդէսին առիթով պատրաստուած տեղեկագրին մէջ կը յիշէ այս երկը, եւ գովելով հանդերձ զայն իբր գրական տեսչեղծագործութիւն մը, կը նկատէ որ մրցումի պայմանները չի լրացներ (պատմական-բանասիրական ուսումնասիրութիւն հայ մշակոյթի, լեզուի կամ պատմութեան շուրջ)։ (Արեւելք, 18 Յուլիս 1887, ք. 1060։ Հանդէսը կատարուած է նախորդ օրը)։

Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան գրապահեստին մէջ գտնուող Իզմիրեանց Գրական Մրցամակի ներկայացուած գործերու հաւաքածոյին մաս կը կազմէ Էմմանուէլ Եսայեանի վերեւ յիշուած Թատրերգութիւնը, իբրեւ Բիւ 47, 93 էջ, ձեռագիր, եւ ունի հետեւեալ վերնագիրը․

Փառանձեմ եւ Ոլիմպիա

Ոլլերդուքին Հինգ արարուած

Նախերգանքը, չափածոյ, քանի մը տուններով կը պատրաստէ մթնոլորտը Թատրերգութեան՝ որ պայքարն է երկու կիներու, Փառանձեմի եւ Ոլիմպիայի, այս վերջինին մահուամբ իր բարձրակէտին հասնող։ Նախերգանքը գրաբար, իսկ Թատրերգութիւնը գրաբարխառն աշխարհաբարով գրուած են։ Ինչպէս իր նախորդ երկու Թատրերգութիւններու վերջաբաններուն մէջ կը խստութեամբ եւ 1893ի «Մեծածորի Ներշնչումնք»ին մէջ եւս կը կրկնէ, Եսայեան մինչեւ վերջ մնաց չեմ գրաբարեան մը, յուսալով որ երջանիկ օր մը գործածական աշխարհաբարը պիտի մօտենար գրաբարին․ «Կան բանիբուն անձինք որ գրաբարը՝ մնաած լեզու կը համարին, մեք ընդհակառակն որչափ որ գաւառական բարբառներ կան՝ մեռնելու լեզուներ են միտերնիս դրեր եմք, եւ հասարակաց կրթութեան առջեւ՝ մէյմէկ վազափուլ քումբեր․ օր մը անշուշտ՝ պարզ գրաբարի սեմոց վրայ՝ ամենքինս ալ գիրար հասկնալով, ձեռք կուտանք իրարու («Արշակ Բ», էջ 94)»։

Ինչպէս իր ժամանակի Թատրերգորները (Պէշիկթաշիեան, Դուրեան, Հէֆիմեան, Թղիեան, Թէրզեան, Միմասեան եւայլն), Եսայեան եւս Թատրերգութեան իր նիւթերը կ'տանէ ազգային մեր պատմութենէն, քայց մասնաւոր՝ քրիստոնէութեան առաջին դարերէն։ Մինչեւ իր «Արշակ Բ»ին հրատարակումը (1870) արդէն բնի վրայ էին կամ տպուած մօտ իննգ կամ վեց տարբեր Արշակներ, բոլորն ալ առաւել կամ նուազ ուսուցիկ ճով եւ գրաբար կամ

* Հրանդ Ասատուր իր «Դիմատուէրներ»ուն մէջ ունի մանրավէպ մը․ Թուսիեան, ըստ իր սովորութեան, կը շինէ նոր բառ մը՝ *տիար* եւ իր մեկեմարը՝ Յակոբ Պալեան, ուզելով բառը ժողովրդականացնել, կը խոստանայ հայ դիքաստմները վարձատրել՝ մէկ ռուբլի տալով իւրաքանչիւր արտասանուած *տիարի*, պարտի փոխարէն։ Ներկայացումներու միջոցին, բեմէն արտասանուող ամէն *տիարի* դէմ ունկնդիրներուն մէջէն կը լսուի Էմմանուէլ Եսայեանի կոչը՝ «Պարոն, պարոն... (Դիմատուէրներ, էջ 71)։ Ասատուր ճոյն տեղը կը յիշէ որ Եսայեան Թատրերգութիւններու Թարգմանիչ ալ եղած է․ ուրիշ տեղ չեմ համարուած այս հաստատումը իրկորդող յայտարարութեան մը։ Ապահովաբար այդ Թարգմանութիւնները եւս ամփոփ մնացած են։

գրաբարախառն նառերով եւ նոռամ նախադասութիւններով, որոնք սակայն ամբողջ քառորդ դար մը կամ անկի՝ խանդավառներ էին խառն քաղաւթիւններ: Եռայեանի քատրերգութիւնը եւս կը հետեւի մոյն ժողովրդեան, տառացիօրէն հաւատարիմ Մխիթարեան Հայր Պետրոս Մինասեանի հաստատած աւանդութեան (1845ական շրջան), որով պատմական միութիւնը ընդմէջէն եւ «դրական» եւ «ժխտական» հերոսներու միջոցաւ ձաղկումը կ'ըլլար ազգային մեր նկարագրի քերութիւններուն, կամ ընդհակառակը, գովեստը՝ մեր առաքիճութիւններուն:

Էմմանուէլ Եռայեանի «Փառանձմեմ եւ Ոլիմպիա»ն, իր միւս երկու կտորներուն՝ «Արշակ Բ»ին եւ «Հոփսիսիւն»ին նման յառաջաբան կամ վերջաբան չունի, որով կարելի չ'ըլլար որեւէ տեղեկութիւն առնել եռարանութեան անյայտ մասին, «Գնէլ»ին շուրջ: Հրատարակութեան տալով գայն «Միան»ի մէջ, նպատակս է միայն անոր բովանդակութիւնը ծանօթացնել գրականագէտներուն, առանց խտտապահանջ ըլլալու անոր արուեստին մասին, որովհետեւ կարելի պիտի չ'ըլլայ, առաջին պարզ ընթերցումով իսկ, քատրերգութիւնը որակել «սիրուն եւ գաղտրիկ», ինչպէս ըրած է Իգմիրեան Գրական Մրցաճակի տեղեկարարը: Արուեստի ստեղծագործութեան մը անկի՝ «Փառանձմեմ եւ Ոլիմպիա»յին պէտք է նայիլ, ապահովարար, իրբեւ վաւերաբաւարի մը, վկայութեան մը՝ նախորդ դարու որոշ մէկ շրջանի ազգային մեր կեանքէն, մտահոգութիւններէն եւ մտածելակերպէն: Այս նկատումով է, անշուշտ, որ անհրաժեշտ պիտի ըլլայ հրատարակութեան տալ, հաստորներու ամբողջական շարքներով, ստեղծագործութիւնները արդի մեր գրականութիւնը երկնած բնութիւնը գրագէտներուն, իրենց օրերուն հոշակի եւ փառքի ի՛նչ մակարդակի ալ հասած ըլլան անոնք: Ու միայն այս ձեւով է որ պիտի ռւնեմանք մեր ամենէն գեղեցիկ իրագործումին՝ արդի մեր գրականութեան ամբողջական պատկերը, իրբեւ ոգի, ձգտում, նպատակ եւ մանաւանդ յաջողութիւն. ա՛լ այդ զբաղանդութիւնը պիտի չունենայ բացեր եւ պարապներ, եւ անոր մասին պիտի չ'մտածենք իրբեւ վիրաւոր գեղեցկութեան մը, իրբեւ սքանչելի արուեստով քանդակուած մարմարեայ արձանի մը՝ փշրուած իր կէսէն:

ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՅԵԱՆ